

NİZAMİ VƏ AVROPA ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA YENİ ELMİ EPOXANIN BANİSİ SER UİLYAM CONS

Mayıl Yolçu oğlu İsmayılov

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim
Mngəçevir Dövlət Universiteti*

Xülasə

Nizami Gəncəvi, Azərbaycan romantik-epik poema janrının şöhrətli şairi, Şərq və dünya ədəbiyyatının ən nadir şəxsiyyətlərindən biridir.

İngilis şərqşünası Uilyam Cons şairin "Xəmsə"sindən "Sirlər xəzinəsi" poemasının əsasını təşkil edən 20 hekayəni tədqiq etmiş və ingiliscəyə çevirmişdir. O, həmçinin Nizami süjetindən bəhrələnərək "Yeddi gözəl" poemasının üslubunda "Yeddi fontan" poemasını yazmışdır. Bu barədə o özü yazır: "Hərgah sərbəst şəkildə Şərq alleqoriyasından bəhrələnsəm də, ... Nizamini təqlid edərək onu (poemanı – M.İ.) "Yeddi fontan" adlandırdım." [6, s.201]

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Gəncə, şərqşünas, Ser Uilyam Cons, Yeddi fontan

XVIII əsrin altmışıncı illərindən başlayaraq, Şərq ədəbiyyatını sistemli şəkildə öyrənən və Avropada nizamişünaslığın elmi əsasını qoyan ingilis alimi Uilyam Cons olmuşdur. Nizaminin Avropada öyrənilməsindən danışıqarkən Y.E.Bertels, A.Y.Krimski, S.Devek, Q.Əliyev, R.Əliyev, X.Hüseynli və başqa alimlər U.Consun təkrarsız xidmətini qeyd etmiş, onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Bununla yanaşı, Nizami irsinin ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsi sahəsində ciddi tədqiqat aparan filologiya üzrə fəlsəfə doktorları İ.Arzumanova, A.Kazımova U.Consun fəaliyyətindən daha konkret faktlarla və daha ətraflı danışımlar.

Ancaq Uilyam Consun Şərq xalqları ədəbiyyatı ilə bağlı fundamental məsələləri özündə ehtiva edən dissertasiyası haqqında Azərbaycan şərqşünaslığında bəhs açılmamışdır.

24 yaşlı U.Consun özünün dissertasiya adlandırdığı "An Essay on Asiatic Poetry" (Şərq poeziyası haqqında esse) əsərini 1770-ci ildə nəşr etdirmişdir. Şərq ədəbiyyatının timsalında misilsiz mənə, dərin hikmət, müdriklik, əlvan obrazlar xəzinəsi görən və dünya şərqşünaslığında "Şərqli Cons" kimi tanınan U.Cons dil öyrənməyə və tərcüməyə biganələri tənqid edir, Avropa klassiklərinin əsrlərlə müraciət etdiyi yunan və latın əsətlərini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, bəşər mədəniyyəti tarixi ilə yaxından tanışlıq üçün Şərq dillərinin öyrənilməsi və Şərq yazılı abidələrinin Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə edilməsini öz dövrü üçün ən vacib məsələ sayırdı: "...Mən bütün əsrlərdə heyretlə qarşılanan yunan və latın poemalarının ləyaqətini alçaltmaq istəmirəm. Bununla belə, düşünməyə bilmirəm ki, bizim ədəbiyyatımız uzun illər əsətlərdən qidalanmışdır... Əgər asiyalıların əsas yazılarını qeydlər və illüstrasiyalarla nəşr etsək və əgər Şərq millətlərinin dillərini bizim məktəblərdə öyrənsək, düşüncə üçün yeni və sonsuz üfəqlər açılar". [4, s.150]

Amerika alimi Qarland Kannon 1964-cü ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi "Oriental Jones" (Şərqli Cons) əsərində U.Consun "Asiya cəmiyyəti"ndəki çıxışlarında, "Şərq poeziyası haqqında esse"sində və ədəbiyyata aid başqa əsərlərində Şərq ədəbiyyatının zənginliyindən, Şərq poeziyasının qüdrətli simalarından söhbət açdığını, onların ən görkəmli nümayəndələri kimi Firdovsi və Nizaminin Avropa xalqlarının dillərinə tərcümə edilib tanıtılması fikrini irəli sürdüyünü yazır və haqlı olaraq belə bir sual verir: "Bunun üçün Firdovsi, yaxud Hafiz, yaxud Nizami poeziyasından daha yaxşı nümunə var idimi?" [1, s.24]

U.Consun maraq dairəsi son dərəcə geniş idi. O, həm Şərq ədəbiyyatına, həm də Şərq tarixinə yaxından bələd olmağa çalışırdı. 1770-ci ildə Danimarka kralı VII Xristinanın sifarişi ilə fars dilindən fransızcaya tərcümə etdiyi "Nadir şahın həyatı" kitabı U.Consun bir şərqşünas kimi məşhurlaşmasına səbəb olur. Həmin il U.Cons Hafizin 13 şeirini fransızcaya çevirir və 1771-ci ildə "Fars dilinin

qrammatikası” (*A Grammar of the Persian Language*) kitabını nəşr etdirir. Kitabın 14 və 194-cü səhifələrində Nizami haqqında məlumat verilmişdir. U.Cons Nizamini 6 poema müəllifi kimi təqdim edir: “Nizamının əsərləri altı poemadan ibarətdir: “Sevgililərin sirri”, “Yeddi sifət”, “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərin həyatı”, “Leyli və Məcnun haqqında hekayə”, “Sirlər xəzinəsi””. [2, s.141]

Uilyam Consun Nizami poemalarının təhlilindən bəhs edən bir məktubu xüsusilə diqqəti çəkir. Məktub D. Batesə yazılmışdır.

U.Cons Nizami Gəncəvi poemalarının bədii siqləti, dəyəri və üslub xüsusiyyətləri haqqında 1771-ci ilin aprelində D.Batesə məktubunda yazır:

“Sizin farsca olan kitabınız ən bahalı daş-qaşdan belə qiymətlidir. Eyni ilə sizinkinə bənzər bir əlyazma nüsxəsinə malik olan universal alim Meninski, çox təəssüf ki, onu latınca qeyri-zərif və sönük bir dillə təsvir etmişdir. Onun təsvirindən belə siz öz kitabınızın əsl üstünlüyünü başa düşə bilərsiniz. Mən özüm isə əlyazma haqqında daha ətraflı söz açmaq fikrindəyəm. Bir şair kimi cəsarətlə təsdiq edə bilərəm ki, əlyazmadakı altı ən gözəl poema özünün vəznə, xarakterlərinin gözəlliyi, sözlə yaradılan təsvirləri bəzəyən rənglərin parlaqlığı ilə qiymətsiz bir xəzinədir.

Bu poemaların müəllifi XII əsrin sonlarına yaxın yazıb-yaradan, görkəmli sərkərdə və ədəbiyyat himayədarı Arslan oğlu Toğrulun sevimli şairi, Gəncəvi təxəllüsünü götürmüş şöhrətli Nizamidir.

Kitabda beş poema toplanmışdır. Sonuncu poema iki hissəyə bölünür. Birinci “Sirlər xəzinəsi” adlanan poema çoxlu təmsillərdən, mənəvi borc və insan əməyi haqqında müxtəlif fikirlərdən ibarətdir”. [5, s.94]

U.Cons bu məktubu D.Batesin 27 mart 1771-ci il tarixli məktubuna cavab olaraq yazmışdır. D.Bates Nizamini “Xəmsə”sini ona göndərmiş, poemalar haqqında U.Consun mütəxəssis kimi fikrini bilmək istəmişdir.

U.Consun cavab məktubundan məlum olur ki, o, “İsgəndərnamə” poemasına daxil olan “Şərəfnamə” və “İqbalnamə”ni ayrı-ayrı poemalar kimi nəzərdə tutur. Beləliklə, U.Cons “Fars dilinin qrammatikası” kitabında poemaların adı ilə bağlı yol verdiyi yanlışlığı düzəldir.

U.Cons məktubunda hər poemanın qısa məzmununu barədə ətraflı məlumat verir. “Yeddi gözəl” poemasından danışarkən U.Cons poemanın yunanların Varanes adlandırdıqları Sasani hökmdarı Bəhrama həsr edildiyini yazır və hər biri müxtəlif rəngli yeddi sarayda yaşayan xanımların hekayətlərindən danışdığını söyləyir. U.Cons D.Batesə məsləhət görür ki, Nizami haqqında ətraflı məlumat almaq üçün Dövlətşah Səmərqəndinin kitabına müraciət etsin: “Bu şair haqqında daha ətraflı məlumat almaq istəsəniz, Dövlətşah Səmərqəndinin qiymətli “Fars şairləri” əsərinə müraciət edin. Mən həmin kitabın Parisdə çox gözəl bir əlyazmasını görmüşəm”. [5, s.95]

Sonuncu cümlə U.Consun Nizami irsi ilə çox əvvəl Parisdə Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsi ilə tanış olduğunu təsdiq edir.

Uilyam Cons sözlərini əməli işi ilə sübut etmiş, 1786-cı Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”nin əsasını təşkil edən iyirmi hekayəni ingilis dilinə çevirib, Kəlküttədə çıxan “Asiya almanaxı” jurnalında nəşr etdirmiş və demək olar ki, bu sahədə ilk cığır açmışdır.

Tərcümə üzərində çalışdığı zaman rastlaşdığı çətinliklərdən danışarkən o qeyd edirdi ki, Nizamini tərcümə edərkən ingilis dilinin qrammatik quruluşunu Nizamini fikirlərinə qurban verməli olmuşdur.

Alim, şair, tərcüməçi, diplomat Uilyam Consun arxivində olan bir siyahıdan məlum olur ki, o, Nizamini digər poemalarını da ingilis dilinə tərcümə etməyi planlaşdırmış.

Nizami Gəncəvinin ingilis ədəbiyyatına təsiri baxımından ingilis ədəbiyyatında və şərqşünaslığında “yeni elmi epoxanın banisi” (M.Konant) Uilyam Consun 1767-ci ildə “Yeddi gözəl” poemasının təsiri altında yazdığı “Yeddi fontan” (Şərq alleqoriyası) [6] xüsusi maraq doğurur.

Poema ilk dəfə U.Consun 1772-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi kitabına salınmışdır. U.Cons kitaba yazdığı girişdə poemanın XV əsrdə yaşamış İbn Ərəbşahın hekayələr toplusundan götürdüyünü, sərbəstliyə yol verdiyini və Nizami Gəncəvini izləyərək yazdığını, bu səbəbdən də onu “Yeddi fontan” adlandırdığını yazır. [6, s.201]

N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl”i ilə U.Consun “Yeddi fontan”ı poemasının məna yaxınlığını araşdıran Həsən Cavadi yazır: “Consun özünün dediyi kimi, o, poemanı yazarkən Nizami Gəncəvinin “Həft peykər”ini izləmişdir. Consun üslubu və canlı təbiət təsvirləri Nizami poemalarını xatırladır” [3, s.49]

Həsən Cavadinin qeyd etdiyi kimi, U.Consun “Yeddi fontan” poemasına Şərq ruhu hakimdir. O ki, qaldı Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasına, bu da tək-cə əsərin adında deyil, eləcə də sujetində açıq-aydın görünür. Nümunə üçün poemadan bir neçə parçaya diqqət yetirək.

Poemanın başlanğıcında təbiət təsviri başlıca yer tutur. Şair dənizdə üzən yelkənli gəmini “təzə çələnglərə bəzənmiş” gəlinə oxşadır. Elə buradaca biz qəhrəmanla tanış oluruq:

“High, on the burnish’d desk, a gilded throne
With orient pearls and beaming diamonds shone;
On which reclin’d a youth of graceful mien,
His sandals purple, and his mantle green;
His lock, in ringlets, o’er his shoulders roll’d,
And on his cheek appear’d the downy gold.” [6, s.247]

(Yüksəklikdə bəzənmiş göyertədə, sanki qızılı taxt-tac,
Şərqin inciləri ilə, parlayan mirvarilərlə,
Gözəl, gözəgəlimli bir növcavan söykənmiş.
Ayağında qırmızı səndəl, əynində yaşıl çuxa.
Telləri buruq-buruq çiyinləri üstündə.
Bir üfük qızartısı görünür yanağında.)

Sonra onların gözüne bir ada göründüyü təsvir olunur. “Ada yaşıl tərəciklərlə əhatə olunmuşdur”. Hətta təsvirdən belə məlum olur ki, oradakı “şehli meşələr, qırmızı daşlar” sevgi yerlərini xatırladır. Bu vaxt əsərin qəhrəmanının tələbi ilə gəmi sahilə yan alır və gənc sevincək yerə düşür:

“With eager steps, the young adventurer stray’d
Through many a grove, and many a winding glade;
At length, he heard the chime of tuneful strings,
That sweetly floated on the Zephyr’s wings;
And, soon, a band of damsels blithe and fair,
With flowing mantles and dishevel’d hair,
Rush’d, with quick pace, along the solemn wood,
Where rapt in wonder and delight he stood:
In loose transparent robes they were array’d,
Which half their beauties hid, and half display’d.” [6, s.246]

(Gənc macəraçı həvəslə gəzişdi
Meşələri, açıq tarlaları.
O, gilavar küləyi qanadlarında
Nəğməkar simlərin məlahətli səsini eşitdi.
Elə bu anda, bir dəstə şux gözəl gənc qız
əyinlərində xalat, saçları pəjmürdə
İti sürətlə yalqız meşəyə atıldılar.
Burada o gənc təcəbdən və nəşədən heyran durmuşdu.
Qızlar şəffaf parçadan gen paltar geymişdilər.
Bu paltar onların gözəlliyinin yarısını gizlətməmiş,
Yarısını göstərirdi.)

Bundan sonra qəhrəmanın “Yeddi gözəl” poemasında Bəhramin yeddi gözəllə məhəbbət macəralarını xatırladan bir-birindən möhtəşəm fontanlı yeddi sarayda 40 gün davam edən nəşəli günləri başlayır.

Göründüyü kimi, Nizami yaradıcılığı təkcə Şərq deyil, həm də Qərb ədəbiyyatına mənəvi qida verən qaynaqlardandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cannon G. Oriental Jones. New York: Asia Publishing House, 1964, 215 p.
2. Griffiths R.G, Rogers A. In Persia's Golden Days. “Khusrau Shirin”. London; Griffiths and Son, 1889, 154 p.
3. Javadi H. Persian Literary Influence on English Literature. Bethesda (USA): Jahan Book Co. in Association with Iran society, 1987, 254 p.
4. Jones W. The letters of Sir Jones. Ed. G. Cannon. Oxford: University Press, 1970, vol.1-2, 452 p.
5. Oriental Collections. London: Cadell & Davies, 1797, vol.1, 193 p.
6. The Poetical Works of Sir William Jones with the Life of the Author. London; vol.1, 1807, 304 p.

M.Y.İsmayılov

*Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Honored teacher
Mingachevir State University*

Nizami and the founder of a new epoch of European orientalism Sir William Jones

Abstract

Nizami Ganjavi, the most well-known epic poet is among the rare personalities of Eastern and world literature. English orientalist Sir William Jones who investigated and translated into English twenty short stories composing the basis of “Treasure of secrets”, the first poem in the chain “Khamse” by Nizami.

Nizami's literary influence on English literature is thoroughly observed in the example of the poem “The Seven fountains” by Sir William Jones, which was borrowed from the poem “The Haft Paikar” (Seven Beauties) of Nizami, as he noted himself: “I have taken a still greater liberty with the moral allegory, which in imitation of ... poet Nizami, I have entitled “The Seven Fountains”. [6, p.201]

Keywords: Nizami, Khamse, Ganja, orientalist Sir William Jones, Seven Fountains

М.Й.Исмаилов

*доктор философии по филологии, доцент, Заслуженный учитель
Мингачевирский государственный университет*

Низами и основоположник новейшей эпохи востоковедения в Европе Сер Уильям Джонс

Резюме

Низами Гянджеви – известнейший эпический поэт Азербайджана, один из редчайших личностей Восточной и мировой литературы.

Английский востоковед Сер Уильям Джонс исследовал и переводил на английский язык двадцать рассказов, составляющий основу «Сокровищницы тайн», первой поэмы из «Пятерицы» Низами.

Он также заимствовал сюжет поэмы «Семь красавиц» и написал свою поэму «Семь фонтанов» об этом и сам написал: «Хотя свободно использовал восточную аллегория, имитируя ... поэму Низами и назвал ее «Семь фонтанов». [6, с.201]

Ключевые слова: Низами, Пятерица, Гянджа, востоковед Сер Уильям Джонс, Семь фонтанов

Daxil olub: 12.10.2021